

УДК 371.671.11:241

Кришмарел Вікторія Юрїївна

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти
Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна
krishmarel@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ПРЕЗЕНТАЦІЙ НА УРОКАХ З ПРЕДМЕТІВ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ

Анотація. У сучасному навчальному процесі мультимедійні презентації використовуються на уроках практично всіх типів. Утім, навчання релігії й етики має свої специфічні особливості як у дидактиці, так і в методиці. Виходячи з цього, MS PowerPoint презентації на таких уроках мають відповідати не лише загальним технічним вимогам, але й специфіці смислового наповнення. На нашу думку, необхідно виходити з поваги до іншого типу світогляду й не давати готових відповідей на моральні питання, використовуючи ціннісно-дієвий підхід у навчанні. Наші рекомендації спрямовані на підвищення ефективності (запропоновано приклади зображень, перекладів тощо). У висновках виокремлено найважливіші аспекти використання MS PowerPoint презентацій на уроках з предметів духовно-морального спрямування.

Ключові слова: уроки предметів духовно-морального спрямування; MS PowerPoint презентація; мораль і етика.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Сучасний підхід до шкільної освіти передбачає не просто інформаційно-фактологічне навчання, а, у першу чергу, використання компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходів. На основі їх залучення можливим стає застосування ціннісно-діяльнісного навчання, що, у свою чергу, призводить не просто до отримання знань і навичок, але й до формування цілісної особистості зі сталими ціннісними орієнтирами. Важливим з цієї точки зору є також визначення ролі і функцій школи — «перехідний період, час нестабільності школа, освіта залишаються, окрім сім'ї і далеко не кожної, тим острівцем, який разом із формуванням наукової картини світу має прищеплювати позитивне, життєствердуюче ставлення до світу, ціннісний життєвий вимір. Школа покликана навчити мислити, думати, співставляти й діяти» [6]. Саме тому, шкільна програма не повинна пропонувати безапеляційних суджень й однозначних відповідей — вони не існують в реальному світі, вони не мають ставати основою для розвитку учня, адже зменшують можливості для адаптації у мінливому середовищі сучасності.

На сьогоднішній день усе більш актуальним стає використання мультимедійних технологій у навчальному процесі загальноосвітніх навчальних закладів. Проте, для їх ефективного включення в урок, потрібно враховувати специфіку галузі. Особливо багато питань до формування супровідного мультимедійного матеріалу виникає на уроках суспільствознавчого циклу, адже текстуальне, а часто — й ілюстративне наповнення залишає дуже широкий простір для творчого підходу вчителя, унаслідок чого замість підвищення зацікавлення, наочності й у цілому більш продуктивного використання часу протягом класного навчання відбувається розсіювання уваги й переакцентування на візуальні образи замість сутнісного розуміння. І якщо розробка мультимедійного супроводу для уроків історії і суміжних дисциплін на сьогодні є більш зрозумілою й виваженою, то цикл предметів духовно-морального спрямування, особливо з огляду на недостатність і багатоманітність методичного забезпечення, часто має набагато менш виважене їх використання.

Попри це, загальновідомо, що інформація, яка отримується з візуальних джерел, запам'ятовується значно краще, ніж аудіальна.

Таблиця 1

Тип повідомлення	Відсоток відтворення інформації через 3 години	Відсоток відтворення інформації через 3 доби
Лише оповідь	70%	10%
Лише показ	72%	20%
Оповідь і показ	85%	65%

До того ж, потенціал ілюстративного матеріалу на уроках духовно-матеріального спрямування має так само вагоме значення, як і в інших гуманітарних предметах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні існує досить багато розробок, що стосуються як безпосередньо проблеми навчання предметів духовно-морального спрямування (відповідні дослідження І. Галицької, Г. Добош, В. Жуковського, Ф. Козирева, І. Метлика, І. Сіданіч, М. Шахнович, Є. Шестуна та ін.), так і мультимедійного забезпечення загальноосвітніх уроків (наприклад, М. Клімова, О. Мироненко, С. Фьодорова, І. Чагіна). Проте розробок, які стосуються безпосередньо предметів духовно-морального спрямування, особливо в українському освітньому просторі, не так багато.

Мета статті. Тому важливо не лише окреслити основні методичні особливості навчання предметів духовно-морального спрямування, але й виділити ключові позиції, покликані підвищити ефективність цих уроків. Особливо вагоме значення це набуває з огляду на те, що починаючи з 2013/2014 н. р. уроки «Етики» перенесено у 5 класі до варіативної складової, і лише в 6 класі «Етика» входить до загальнообов'язкової програми навчання. Інші ж предмети духовно-морального спрямування (у більшості випадків вони мають яскраво виражену християнську геоцентричну спрямованість, як то «Християнська етика», «Християнська культура», «Етика: духовні засади», «Основи Православної культури Криму» та ін.) вивчаються виключно як варіативна складова навчання. Саме тому необхідно, щоб ці уроки, на які здебільшого виділено порівняно мало навчальних годин [5], але покладено надзвичайно вагомі завдання [2], якомога ефективніше використовували всі досяжні засоби, спрямовані не просто на засвоєння інформації, а на формування ціннісних орієнтацій і життєвих компетентностей. Тому **метою** даної статті є висвітлення найбільш поширених помилок під час використання мультимедійних презентацій і шляхів їх уникнення, а також висвітлення найдієвіших шляхів їх подолання і підвищення ефективності використовуваних візуальних засобів відповідно до поставлених цілей вищезазначених предметів.

Виділяючи основні можливості використання на уроках предметів духовно-морального спрямування найбільш поширеної і легкої у користуванні програми для створення мультимедійних презентацій MS PowerPoint, зацентруємо увагу на тому, що може призвести до неефективності її використання й актуальних можливостей включення духовно-морального компоненту.

Основні негативні наслідки, які здебільшого проявляються під час використання т. зв. презентацій на уроках, здебільшого виникають через:

- недостатність методичної підготовки вчителя;
- неправильне визначення дидактичної ролі аудіовізуальних засобів протягом розкриття теми, а також невідповідність їх виразних засобів дидактичному значенню;

- випадковість, незапланованість використання;
- перенавантаження уроку, перетворення його у літературно-образно-музичну композицію.

2. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дане дослідження базується на аналізі наявних й апробованих у шкільному середовищі мультимедійних презентацій з предметів духовно-морального спрямування. Деякі з прикладів стосуються загальнодоступних у мережі Інтернет матеріалів (відповідно, вони доступні не лише для дослідження, але й використовуються на практиці з мінімальними змінами), деякі — власних спостережень і матеріалів, отриманих безпосередньо від авторів. Матеріали слайдів — авторські, якщо не вказано інше. На основі методів співставлення і класифікації виділено основні типи проблем, які виникають під час створення презентацій, а також запропоновано засоби підвищення ефективності їх використання. Аналітичні узагальнення подано у вигляді рекомендацій задля розширення можливостей їх практичного використання.

Основну увагу приділено висвітленню ускладнень, які виникають під час використання мультимедійних презентацій. Здебільшого всі незгодженості очікуваних результатів з наявними у використанні презентацій пов'язані з роллю вчителя. Однією з найпоширеніших проблем є намагання розширити обсяг інформації, яку мають засвоїти учні, до неприйнятних меж. Це може проявлятися як у використанні надзвичайно великих текстів на слайдах (що неминуче призводить до інших неприйнятних помилок — зменшення розміру шрифту, невідповідність обсягу швидкості читання, розбіжність між текстом і словами вчителя або просто заміна слайдами тексту з документів або підручників, без їх відповідної адаптації до використання в умовах обмеженого часу і великої кількості реципієнтів протягом уроку). Також слайд часто використовують замість дошки, демонструючи прості наочні схеми, хоча здатність просто запису привернути увагу й організувати учнів залишається більш ефективною, ніж миготіння слайдів (учень не знає, коли зображення зникне, тому зростає внутрішнє напруження і сумнів у власних силах (чи я встигну записати), переписування відбувається суто механічно, що призводить не лише до появи великої кількості помилок, але й до неусвідомленого копіювання). Найбільшою ж проблемою є дизайн слайдів, адже орієнтація лише на власні смаки чи вподобання в класному середовищі здебільшого є абсолютно невиправданою. До того ж після використання насиченої презентації виникає питання, як привернути увагу учнів безпосередньо до пояснень учителя, а не до екрану і мінливого зображення.

3. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виокремимо загальні принципи створення ефективної мультимедійної презентації, виходячи з потреб предметів духовно-морального спрямування. Перш за все при цьому необхідно пам'ятати про те, що відповідно до «Концептуальних засад...» «зміст занять наповнюється матеріалом країнознавчого, загальнонаціонального, регіонального та місцевого рівнів, а також широко використовується індивідуальний досвід учня, залучаються та використовуються матеріали з життя» [5]. Проте, наводити на одному слайді блоки інформації різних рівнів є абсолютно недоцільним, це призводить до невідповідності між візуальною й аудіальною інформацією (учитель пояснює одне, а учень читає інше). Наприклад, під час пояснення того, що таке «релігія», учитель має зазначити про різні підходи до тлумачення, вказати на неоднозначність визначень тощо.

Проте немає необхідності все це демонструвати. Те саме стосується будь-яких складних понять. На рис. 1 міститься слайд 11 з презентації 11 «Держава і релігія» (<http://900igr.net/prezentatsii/religii-i-etika/Gosudarstvo-i-religija/Gosudarstvo-i-religija.html>, який є дуже складним для візуального сприйняття).

Рис. 1.

Утім, необхідно уникати ситуації, коли на слайді вже міститься висновок (визначення), а вчитель ще тільки починає пояснювати (учень отримує очікувану відповідь, яка у разі відтворення забезпечить йому позитивну оцінку, тож вслухатися не буде, а зосередить свою увагу на переписуванні). Тож фрази на слайді мають бути короткими, чіткими та однозначними (найбільш бажано використовувати т. зв. «принцип шістки» — не більше шести слів у рядку, не більше шести рядків на слайді. Загалом — якомога менше слів на слайді забезпечують найвищий рівень їх запам'ятовування. Для адекватності поданого матеріалу, що базується безпосередньо на священних текстах (саме прямих моральних настанов є не так багато у різних релігійних течіях, і, зазвичай, найвагоміші з них не мають суперечливих трактувань і різночитань) необхідним є використання перекладів. Проте треба обов'язково зважати на те, що цей переклад повинен бути офіційно визнаний відповідною течією, інакше посилання на текст може бути спростовано як неавторитетне для представників цієї течії. За умов відсутності перекладу на українську мову (або на мову, на якій йде навчання у школі) пряме цитування з особистим перекладом використовувати вкрай не рекомендується, адже навіть одне неуважне слово в релігійному середовищі може привнести до конотацій, про які автор не знав і не міг передбачити. Звісно, що виривання цитати з контексту неприпустиме (а особливо — зі священних текстів, адже може вразити почуття віруючого, а не лише викривити інформацію), проте їх обсяг все ж необхідно намагатися витримати у рекомендованих з технічної точки зору рамках (усе, що потребує більш довгого прочитання, відповідно — й осмислення, не має бути обмежено презентаційним слайдом, а тому рекомендується або залишати для позаурочного вивчення, або для

осмислення на уроці, але поза презентаційною роботою, що сприятиме увазі саме на тексті, а не на екрані).

Окремо слід відзначити необхідність звернути увагу учнів на уроках предметів духовно-морального спрямування на те, що сюжети (а отже, вчинки, тобто етичні дії головних персонажів) значної кількості шедеврів світового мистецтва містять у своїй основі релігійні притчі або настанови.

Не кажучи вже про неприпустимість помилок під час супроводу слайдів («самарянин» і «самаритянин» — це абсолютно різні смислові навантаження) на рис. 2 можна побачити невдале намагання проілюструвати притчу — загальне зображення, яке ніяк не стосується змісту (автор — учитель Тудовської ЗОШ Гребенюк В. М.).

Рис. 2.

Для розвитку цього аспекту варто запропонувати репродукції картин з неявно релігійним сюжетом (наприклад, «Притча про загублену драхму» Д. Фетті, рис. 3),

Доменіко Фетті
(1588-1623)

**Притча про
загублену
драхму**

Дрезденська картинна
галерея

Рис. 3.

Проте, під час використання візуального супроводу у презентації необхідно обов'язково включати лише якісні зображення з широким розширенням, а за необхідності відкоригувати їх розмір — зовсім не допускати зміни між співвідношенням сторін («розтягувати» вздовж чи вшир). Необхідно враховувати також можливість роздивитися запропоноване зображення з останніх парт і за менш яскравого представлення, ніж на екрані монітору через загальне освітлення приміщення. На практиці ж надзвичайно широко використовуються слайди з порушенням цих базових вимог (рис. 4 — порушення пропорції (слайд із презентації «Релігії в сучасному світі», <http://900igr.net/prezentatsii/religii-i-etika/Religija-v-sovremennom-mire/010-Buddizm-uchenie-o-preodolenii-zla.html>), рис. 5 — надзвичайно нечітке зображення (слайд із презентації вчителя Отакулової В. О.)).

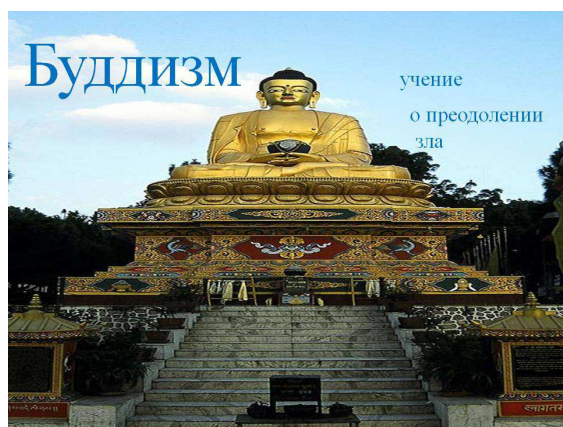

Рис. 4

Рис. 5

Особливо обережно слід використовувати сакральні зображення, обов'язково при цьому попереджаючи учнів про те, що це священні об'єкти, які мають надзвичайне значення для деяких груп людей (відповідно, ні про яке їх фонове розміщення, накладання тощо не може бути й мови). Яскравим прикладом порушення цих вимог є слайд з презентації вчителя Диненко З. В. (рис. 6).

Рис. 6

Ще одна вагома можливість, яка може бути використана під час підключення до мережі Інтернет — віртуальне відвідування споруд (або природних об'єктів). На

сьогодні доволі багато світових музеїв, а також деякі храмові комплекси (або ж віртуальні храми більшості релігійних течій світу) пропонують на своїх сайтах таку можливість для своїх відвідувачів. Дидактично виважене використання цих можливостей має надзвичайно великий потенціал — учень може долучитися до простору з освітньо-виховною метою, наразі перебуваючи на уроці (тобто, використовуючи потенціал супроводу вчителем — пояснення, організовану роботу в групі тощо). Досить багато підручників містять завдання на кшталт «уявіть, що ви проводите екскурсію...», або «потрапили до...» — якщо ключовим завданням є не розвиток образного мислення, а саме духовно-моральне навчання, то використання вже існуючих, впізнаваних, а часто — включених в особистісний досвід учнів просторів є більш ефективним.

Проте, не варто захоплюватися «рухливою» картинкою. У цілому, не обгрунтоване використання анімації є неефективним. За можливості, краще замінити анімований перехід переходом до наступного слайду (враховуючи, що це практично не потребує додаткових витрат ані часу, ані матеріальних носіїв (як це відбувається з плакатами тощо) економити тут немає сенсу), враховуючи можливості усвідомленого сприйняття учнями інформації відповідно до їх психологічних вікових особливостей.

Досвід засвідчує, що найбільш методично обгрунтованим є використання у навчанні предметам духовно-морального спрямування притч і їх осмислення, а не акцентування на доктринальних чи віроповчальних аспектах [1, 3]. До того ж саме притчі практично в усіх найвагоміших релігійних течіях сучасності відображають моральні засади відповідного вчення, залучають образне і ситуативне мислення. Вони з часів давніх цивілізацій були основою виховання і навчання, тому з точки зору доступності і смислового наповнення для загальноосвітніх закладів саме їхнє використання є прерогативним. Притчі можуть бути як чіткими, одновимірними (історія про закопаний талант), так і багатоаспектними, до яких можна повертатися знову, розкриваючи нові змісти й осмислюючи багатомірність кожної ситуації (історія про блудного сина). Звісно, що дублювати на слайді текст притчі є неприйнятним. Проте, навіть обговорення назви (після прослуханого або прочитаного тексту), винесеного на екран, дозволить виділити ключові моральні компоненти. Демонстрація ілюстративного матеріалу дозволяє закарбувати образ-символ. Наприклад, зображення «Голуба миру» П. Пікассо (рис. 7) є широко використовуваним і відомим, але протягом уроку вчитель може розкрити релігійне значення символів цього малюнку, залучити досвід учнів, запропонувати їм творчі завдання відповідної до тематики уроку спрямованості, за існуючий приклад навівши зображення з екрану (рис. 8).

Пабло Пікассо

Голуб миру,

1961 р.

Рис. 7

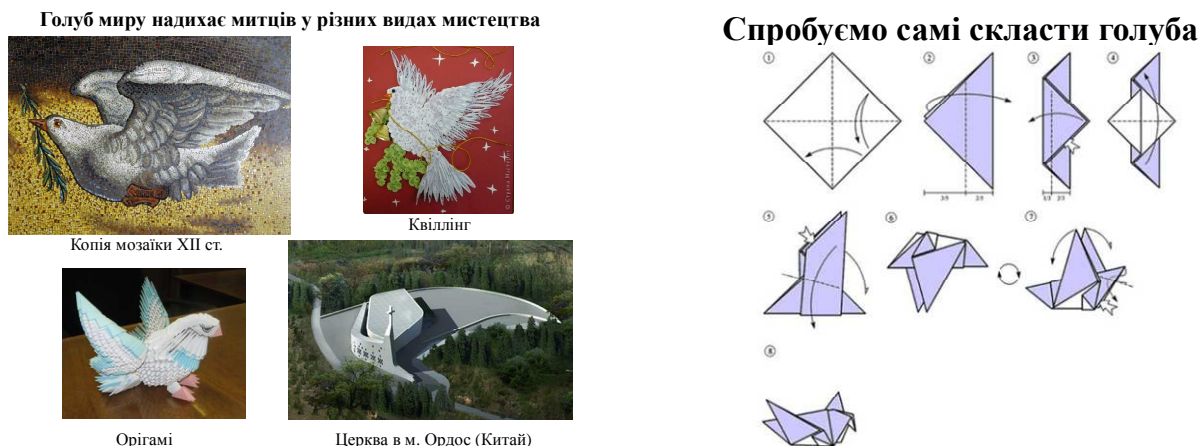

Рис. 8

У будь-якому випадку не можна, щоб урок починався або закінчувався презентацією, адже має існувати взаємодія між учителем і учнями, а технології спрямовані лише допомогти цьому. Отже, презентація на уроці має бути суто засобом, але ні в якому разі — метою, бо тоді втрачаються її дидактичні можливості (привернення уваги, запам'ятовування візуальних образів тощо). Якщо вчитель не може відповісти на запитання: «Навіщо використовувати на цьому уроці цю презентацію?» — краще її не використовувати.

4. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отже, якщо використання мультимедійної презентації на уроці духовно-морального спрямування відповідатиме загальним вимогам (здебільшого технічного характеру) і виконуватиме специфічні правила, які стосуються саме цієї частини суспільствознавчої освіти, то можна очікувати на ефективне, а не суто номінальне, використання технічних здобутків людства.

Значення використання, у тому числі презентацій на уроках, відображено в узагальненнях досвіду вчителя Івано-Польської СШ І–ІІІ ст. Оносової О. А. (рис. 9)

Рис. 9

До найбільш вагомих аспектів, які потребують підвищеної уваги до використання мультимедійних презентацій на уроках предметів духовно-морального спрямування, слід, на нашу думку, віднести подані нижче.

1. Використання зображень сакрального характеру (неприйнятність для фону, увага до масштабування, небажаність колажування або міжрелігійного сусідства тощо).
2. Включення звукових файлів пояснювального характеру (виваженість часового проміжку, коли роль учителя переходить до позакласної людини, уникання прозелітизму, ксенофобії, катехизації та інших форм нав'язування певного типу світогляду).
3. Вставлення сакральних звуків, як то молитви, читання священних текстів тощо (у цілому не рекомендовано для уникнення їх профанування і сприйняття цього як неповаги віруючими у класі).
4. Залучення анімаційних ефектів (виправданим є під час «уявних подорожей», інтерактивних екскурсій тощо, але як оздоблення презентації не рекомендується для уникнення розсіювання уваги).
5. Схеми і графіки (необхідність їх наявності саме в тілі презентації, адже дидактично виваженішим часто є традиційне їх написання; увага до оформлення, використання допоміжних символів саме задля пояснення, а не просто «для краси»).
6. Включення вчителя до взаємодії учнів та інформації на слайдах (у першу чергу має зберігатися міжособистісне спілкування, засоби технічного забезпечення не можуть замінити роль учителя на уроці; основне їх призначення — давати можливість швидко й ефективно відповідати на реакцію класу, за потреби — повертаючись до попередніх слайдів чи пропускаючи наступні).
7. Використання підготовки презентації як домашнього завдання (співпраця в малих групах, долучення до технічних здобутків усього класу, використання особистого досвіду й умінь учнів, навчання аргументованій і риторично виваженій мові тощо).

Отже, з одного боку, у проведенні уроків духовно-морального спрямування можуть і мають використовуватися загальнодидактичні здобутки сучасної педагогічної науки, як то включення елементів мультимедійного навчання (презентації на зразок виконаних у програмі MS PowerPoint), проте, з іншого боку, має бути врахована специфіка предмету (неприйнятність неповаги до відмінного світогляду або катехизації тощо). За цих умов навчання на таких уроках, дійсно, зможе виконувати покладені на нього функції і бути ефективним засобом формування моральних орієнтацій учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козырев Ф. 2.2. Феноменологическое религиозное образование и "обучение у религии" // Ф. Козырев. Неконфессиональное религиозное образование в зарубежной школе : дисс. ... доктора пед. наук : 13.00.01. — Санкт-Петербург, 2006. — 412 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://allydota.ru/item/items10018.html>.
2. Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування в загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.zippo.net.ua/index.php?page_id=552.
3. Любимова О. Е. Духовно-нравственные беседы. Часть 1. Евангельские притчи : учебник-тетрадь / Любимова О. Е., Козырев Ф. Н., Кучурин В. В. ; под ред. Ф. Н. Козырева. — СПб., 2011. — 112 с.
4. Мироненко О. В. Особенности применения современных информационных и коммуникативных технологий на уроках истории и обществоведения [Электронный ресурс] / О. В. Мироненко. — Режим доступа : tooborisov.by/files/doc16.doc.

5. Про вивчення курсів духовно-морального спрямування у 2013/2014 навчальному році. Лист МОН № 1/9-324 від 16.05.13 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35943/.
6. Сухомлинська О. Про «Християнську етику» без ілюзій. Держава, суспільство, освіта повинні визначитися: чого вони хочуть, запроваджуючи такі курси // Газета «День», 05.06.2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/pro-hristiyansku-etiku-bez-ilyuziy>.
7. Чагина И. Как сделать компьютерную презентацию эффективной? // Газета «Литература», 2010. — № 10 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://lit.lseptember.ru/article.php?ID=201000107>.

Матеріал надійшов до редакції 18.11.2013 р.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ПРЕЗЕНТАЦИЙ НА УРОКАХ ПРЕДМЕТОВ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Кришмарел Виктория Юрьевна

кандидат философских наук, старший научный сотрудник лаборатории обществоведческого образования
Институт педагогики НАПН Украины, г. Киев, Украина
krishmarel@ukr.net

Аннотация. В современном учебном процессе мультимедийные презентации широко используются на уроках различных типов. Но обучение религии и этике имеет свои особенности как в дидактике, так и в методике. Исходя из этого, используя на уроках MS PowerPoint презентации необходимо учитывать не только общие технические требования, но и специфику смыслового наполнения. По нашему мнению, в первую очередь необходимо исходить из уважения к иному мировоззрению и не предоставлять готовых решений моральных проблем, используя ценностно-деятельный подход в обучении. В выводах выделены самые важные аспекты использования MS PowerPoint презентаций на уроках предметов духовно-моральной направленности.

Ключевые слова: уроки предметов духовно-моральной направленности; MS PowerPoint презентация; мораль и этика.

THE USING OF MULTIMEDIA PRESENTATIONS ON THE LESSONS OF RELIGION EDUCATION AND ETHIC

Viktorii Yu. Kryshmarel

PhD (Philosophy), senior researcher of the Social Studies Education laboratory
Institute of Pedagogy of the NAPS of Ukraine, Kyiv, Ukraine
krishmarel@ukr.net

Abstract. Nowadays there is wide using of multimedia during almost all types of lessons. Religion and ethic education has some particular qualities in didactics and methods. So, using of MS PowerPoint presentations has to correspond with not only technical, but also content rules. Our main idea is to inculcation respect to other worldviews and don't give moral idioms, but to use value-effective approach. Our recommendations are directed to increase an efficiency (on the basic of some examples of images, translations etc.). In conclusions there are main important aspects of using MS PowerPoint presentations on lessons of Religion Education and Ethic.

Keywords: lessons of RE; MS PowerPoint presentation; moral and ethic.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Kozyrev F. Phenomenological Religion Education and “learning from religion” [online] // Non-confession education in foreign school. — Available from : <http://allydota.ru/item/items10018.html>. (in Russian)
2. Conceptual foundation of the study of spiritual and moral orientated subjects in secondary schools [online]. — Available from : http://www.zippo.net.ua/index.php?page_id=552. (in Ukrainian)
3. Lyubimova O., Kozyrev F., Kuchurin V. Spiritual and moral conversations. Part 1. Gospel parables: textbook-notebook. — SPT., 2011. — 112 p. (in Russian)
4. Mironenko O. Features of the application of modern information and communication technologies on the lessons of history and the social sciences [online]. — Available from : rooborisov.by/files/doc16.doc (in Russian)
5. About the study of spiritual and moral orientated subjects in 2013/2014 school year. The Letter of MES № 1/9-324 from 16.05.13 year [online]. — Available from : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/35943/. (in Ukrainian)
6. Suhomlynska O. About “Christian ethics” without illusions. State, society, education must decide whether they want, introducing such courses [online] // Newspaper “Day”, 05/06/2007. — Available from : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/cuspilstvo/pro-hristiyansku-etiku-bez-ilyuziy> (in Ukrainian)
7. Chagina I. How to make a PowerPoint presentation effective?[online] // Newspaper “Literature”, 2010. — № 10. — Available from : <http://lit.1september.ru/article.php?ID=201000107>. (in Russian)